

Domela's Arbeiders Enquête

Een zoektocht naar bruikbare statistiek

Jori Veenman

Domela's Arbeiders Enquête
Een zoektocht naar bruikbare statistiek

Jori Veenman
4187806
Van Lieflandlaan 44,
jori.veenman@gmail.com

BA Eindwerkstuk 2018-2019
GE3V18002

Inleverdatum: 1-4-2019

Begeleiding: Erik Jacobs

Aantal woorden: 7677

Afbeelding omslag: "Domela Nieuwenhuis, César" (1923), Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Inhoud

Synopsis	5
Inleiding	6
Ras breekt het uur der vrijheid aan	10
De Arbeider Centraal.....	10
Een krachtige ontmoeting	12
Bewustmaking of bewustwording?	15
Een internationale statistiek.....	15
Enquête Ouvrière	16
Was Domela op de hoogte?	18
Vergelijking in inleiding	20
Vergelijking in vraagstelling	22
Het stellen van vragen	26
Conclusie	28
Literatuurlijst	30
Archieven	30
Primaire bronnen	30
Internet.....	31
Secundaire bronnen	31

Synopsis

Domela Nieuwenhuis interesseerde zich steeds meer in de toestand van de arbeider. Om een goed beeld te krijgen van deze toestand, waren bruikbare gegevens nodig. Deze gegevens zouden van de arbeider zelf moeten komen. In de aanloop naar de publicatie van de enquête onderneemt Domela Nieuwenhuis enkele pogingen om deze te vergaren. In Zurich 1880 ontmoette Domela Nieuwenhuis Benoît Malon, die eerder dat jaar de Enquête Ouvrière van Karl Marx gepubliceerd had. Deze uitgebreide vragenlijst werd uiteindelijk in oktober 1880 door Domela Nieuwenhuis in het Nederlands gepubliceerd. Marx had al voor 1880 geprobeerd een vragenlijst samen te stellen, om zo te komen tot een beter begrip van de situatie van de arbeider. De Enquête Ouvrière was echter niet alleen een vragenlijst die onderzoek deed naar het lot van de arbeider. Voor Marx was de enquête tevens een manier om de arbeider bewust te maken van zijn situatie. Door de samenstelling van de vragenlijst had deze enquête een sturende functie: het zou de arbeider moeten laten inzien dat hij zichzelf zou moeten bevrijden. Had Domela met het publiceren van de enquête dezelfde intentie als Marx? Deze vraag wordt beantwoord op basis van twee vragen. Was Domela Nieuwenhuis op de hoogte van de intentie van Marx? Er zijn een aantal indicaties die dit mogelijk bevestigen. Het is echter niet met zekerheid vast te stellen. Valt er eventueel uit een vergelijking tussen beide enquêtes te herleiden of dit het geval was? Op basis van die vergelijking is met zekerheid te zeggen dat Domela niet dezelfde intentie had als Marx. Het ging Domela niet om de bewustmaking of bevrijding van de arbeider.

Inleiding

“Er is dan ook onnoemelijk veel over hem geschreven” schreef Jan Meyers in 1993. Met “hem” refereerde Meyers aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, “een man van overtuiging”.¹ Wat nog ontbrak, was een biografie. Het was dan ook betrekkelijk laat dat er voor het eerst een biografie over *de Koning der Armen* werd geschreven. Een persoon die toch zo tot de verbeelding sprak, maar pas een slordige zeventig jaar na zijn dood voor het eerst onderwerp van een biografie werd. Dit verbaasde niet alleen Meyers.²

Toen Domela in 1919 stierf, werd hij bij zijn uitvaart al vereerd. Standbeeld en plantsoen volgden spoedig³, en in de jaren na zijn dood werd er veel over Domela Nieuwenhuis geschreven.⁴ In 1985 ondernam Gé Nabrink een tien jaar durende studie om de bibliografie van Domela Nieuwenhuis te bundelen.⁵ Dit resulteerde in een omvangrijke bibliografie van maar liefst 915 pagina's, met een opsomming van titels van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Het verwonderde Nabrink dat er nog altijd geen “complete en wetenschappelijk verantwoorde biografie” over Domela Nieuwenhuis geschreven was.⁶ Het overzicht laat immers zien dat Domela Nieuwenhuis niet alleen een bijzonder productieve schrijver maar ook een bewierookt denker én persoonlijkheid was die ook na zijn dood tot de verbeelding sprak. Er zouden na Meyers' werk uit 1993 dan ook nog enkele biografieën volgen, zoals een uitgebreid portret van de hand van Bert Altena in 1997 en de in 2012 verschenen biografie door Jan Willem Stutje als meest recente versie. Deze versie kon weer op kritiek rekenen van Altena, die van mening was dat de biografie niet genoeg recht deed aan het gedachtegoed van Domela Nieuwenhuis.⁷ Stutje vond het portret van Altena op zijn beurt te persoonlijk, en van te weinig historische relevantie.⁸ Dat Domela Nieuwenhuis zijn stempel op het verleden wist te drukken, is evident. Op welke manier hij vervolgens herdacht dient te worden, is aan het oordeel van de historicus.

¹ Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde* (Amsterdam 1993) 7.

² Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, 8.

³ Ibidem, 7.

⁴ Ibidem, 7-8.

⁵ NRC, ‘Gé Nabrink, de 'reformist' onder de anarchisten, ...’ (versie 14 december 1993), <https://www.nrc.nl/nieuws/1993/12/14/ge-nabrink-de-reformist-onder-de-anarchisten-7206760-a281786> (12 maart 2019).

⁶ Gé Nabrink, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Leiden 1885) IX.

⁷ Trouw, ‘Bert Altena (1950-2018) was een erudiete en eigenzinnige anarchist’ (versie 5 november 2018), <https://www.trouw.nl/samenleving/bert-altena-1950-2018-was-een-erudiete-en-eigenzinnige-anarchist~ae2e6658/> (12 maart 2019).

⁸ Jan Wilem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012) 17.

Willen we Domela Nieuwenhuis bijvoorbeeld waarderen als onderdeel van de sociale geschiedenis in Nederland, dan hoeft er geen biografie geschreven te worden. Veel toepasselijker is het uitlichten van de momenten dat Domela Nieuwenhuis daar daadwerkelijk tot in uiting kwam. Dat is precies hetgeen waar Johanna Maria (Anneke) Welcker in 1978 het grootste deel van haar proefschrift voor reserveerde. Rond die tijd was Anneke Welcker namelijk op een ongekende parel gestuit. Werkzaam voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) had zij de beschikking gekregen over de responsie van een door Domela Nieuwenhuis uitgeschreven arbeidersenquête uit 1880.⁹ De drieënzestig vragen tellende enquête werd op 30 oktober 1880 gepubliceerd in de krant *Recht voor Allen*, waar Domela Nieuwenhuis hoofdredacteur van was. In de inleiding van de vragenlijst roept Domela Nieuwenhuis de hulp van de arbeider in Nederland om hem te helpen bij zijn onderzoek naar “den toestand der arbeidende klasse”.¹⁰ Door de uitvoerige vragenlijst te beantwoorden, die de arbeider vroeg naar onder andere loon, werktijden, werkomstandigheden, stakingen en uitgavenpatroon, zou de arbeider Domela Nieuwenhuis helpen om tot de gegevens te komen die hij nodig had om die toestand te leren kennen.¹¹ want alleen door de ogen van de arbeider was het mogelijk om hun situatie te kunnen zien.¹² Dat de responsie bewaard is gebleven, is bijzonder. Het was immers uniek om na zoveel jaar nog informatie te hebben die afkomstig was van de betrokkenen zelf.¹³ Het motiveerde Welcker tot het analyseren van de achtenvijftig beantwoorde enquêtes die naar Domela Nieuwenhuis verstuurd waren.

Domela stelde echter de vragenlijst niet zelf op. Het is namelijk zo dat de enquête die Domela publiceerde, een vertaling was van de Enquête Ouvrière, samengesteld door Karl Marx.¹⁴ De uitgebreide vragenlijst van Marx was voor Domela een welkome verrassing. De honderd-en-een vragen van deze enquête hadden als doel om een zo exact mogelijke beschrijving van de werkelijke sociale omstandigheden te geven. In zijn zoektocht naar statistiek kon hij de enquête uitstekend gebruiken. Marx stelde namelijk de arbeider centraal in het vinden van statistiek, hetgeen precies datgene was waar Domela Nieuwenhuis ook naar op

⁹ J. M. Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse Arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978), 64.

¹⁰ Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 'Aan de Vak- en Werkliedenverenigingen in Nederland alsook aan alle arbeiders, die ons willen helpen!', *Recht voor Allen*, 30 oktober 1880.

¹¹ Domela Nieuwenhuis, 'Aan de Vak- en Werkliedenverenigingen in Nederland'.

¹² Welcker, *Heren en arbeiders*, 3-4.

¹³ *Ibidem*, 106.

¹⁴ Hilde Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', in: Tom Bottomore (red.), *Karl Marx* (Oxford 1979) 172-184, aldaar 172.

zoek was. Het ging Marx echter niet alleen om het verzamelen van statistiek. Voor hem was de enquête naast een instrument om statistiek te verkrijgen ook een manier om de arbeider bewust te maken van zijn situatie. De manier waarop de vragen werden gesteld zouden ook tot gevolg moeten hebben dat de arbeider in zou zien dat hij onderdrukt werd en dat hij zichzelf zou moeten bevrijden.¹⁵ Het feit dat Domela deze vragenlijst vertaalde en uiteindelijk publiceerde, roept de vraag op of ook hij de intentie had om met de enquête een bepaalde bewustwording te bewerkstelligen. Om deze vraag te beantwoorden, zal er ten eerste gekeken worden naar de voorgeschiedenis van de publicatie: wat waren vooraf de intenties van Domela om een enquête te publiceren? De manier waarop Domela Nieuwenhuis middels de vragenlijst aan gegevens wilde komen, was immers al langere tijd zijn doel geweest. Het zou dus goed kunnen dat hij wel op de hoogte was van Marx' ambities, maar er uiteindelijk voor koos om dit achterwege te laten. Om dit met zekerheid te kunnen vaststellen is het ten tweede van belang om te kijken naar de achtergrond van de Enquête Ouvrière. Hoe kwam deze tot stand en hoe komt het didactische karakter van de enquête naar voren? Ten derde is het van belang om vast te stellen of Domela op de hoogte was van de intentie van Marx. Dit zal onder andere gebeuren aan de hand van een vergelijking tussen de twee enquêtes. Zodoende kan er een antwoord worden gegeven op de vraag of Domela de intentie van Marx deelde.

De vraag of Domela de intentie had om een bepaald bewustzijn te creëren, zorgt ervoor dat de enquête uit 1880 in een nieuw licht geplaatst wordt. Het is daarbij een toevoeging op de manier waarop we de enquête op dit moment zien. Was het slechts een manier om aan informatie te komen, of zat er meer achter? Omdat de enquête slechts in één boek is beschreven, is deze nieuwe analyse, die zich bovendien richt op een ander aspect van de enquête, een welkome toevoeging aan de historische herinnering. Wat betreft de analyse van de enquête van Domela Nieuwenhuis richt Welcker zich slechts op het verzamelen van gegevens. Zij beoordeelde de enquête als een manier om de arbeider centraal te stellen in het verzamelen van statistiek. Zowel in Nederland als elders in Europa werden er pogingen ondernomen om te komen tot statistiek *van* de arbeider, in plaats van *over* de arbeider. De enquête was als zodanig “ingebed in een internationale geschiedenis van belangstelling voor de arbeidersenquête binnen de arbeidersbeweging”¹⁶. Door de enquête te analyseren aan de hand van de achtergrond en intenties van Domela Nieuwenhuis alsook de Enquête Ouvrière, wordt de enquête opnieuw beoordeeld. Hoewel ook Welcker een vergelijking tussen beide enquêtes maakte, had zij niet

¹⁵ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 172-173.

¹⁶ Welcker, *Heren en arbeiders*, 3.

de kennis en inzichten over de Enquête Ouvrière zoals naar voren is gekomen in de analyse van Hilde Weiss. In een van de weinige analyses over de Enquête Ouvrière (1939) wist Hilde Weiss dat didactische karakter naar voren te brengen. Weiss vertaalde de Franse enquête naar het Duits in 1936¹⁷ en haar analyse van de Enquête Ouvrière is in meerdere verzamelingen over het gedachtegoed van Marx opgenomen.

¹⁷ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 172, 178.

Ras breekt het uur der vrijheid aan

Ferdinand Domela Nieuwenhuis was al geruime tijd op zoek naar statistieken. Dat wil zeggen, hij was benieuwd naar de situatie waarin de arbeider in Nederland zich bevond.¹⁸ Als predikant in Harlingen kwam hij steeds meer in aanraking met de ellendige toestand van de arbeider. Het jaar is 1870 als hij zich opwerpt als bemiddelaar voor de arbeiders, toen er een arbeidersconflict dreigde te ontstaan.¹⁹ "Nog herinner ik me dat eerste binnenkomen in een schaars met petroleum verlichte schuur, bij welk schijnsel de verweerde arbeidersgezichten op mij diepe indruk maakten, jong en onervaren als ik nog was".²⁰ Het was letterlijk de eerste stap die hij in het leven van de arbeiders gezet had.

De Arbeider Centraal

Dat Domela Nieuwenhuis op zoek was naar gegevens kwam niet alleen voort uit persoonlijke interesse. Domela had namelijk vergaande plannen tot het schrijven van een boek over de positie van de arbeiders.²¹ Hoewel het boek nooit gepubliceerd werd, zijn de concepthoofdstukken bewaard gebleven. Hij richtte zich daarbij niet alleen op Nederland, maar keek ook naar het buitenland.²² Ongetwijfeld deed hij dit om de omstandigheden van de Nederlandse arbeider in perspectief te kunnen plaatsen, maar vooral omdat er veel meer gegevens uit het buitenland beschikbaar waren. In één van die hoofdstukken beklagt Domela Nieuwenhuis zich dan ook over het gebrek aan bruikbare statistiek. Zo schrijft hij:

“Een afzonderlijk hoofdstuk willen wij nemen voor ons land, dat wel geen industrieel land is maar waar in sommige streken industriebevolking wordt gevonden. [...] Nu is het de vraag of en in hoeverre dezelfde nadeelige gevolgen van het fabriekswezen hier evenals elders worden ondervonden. Ofschoon ons voor dat onderzoek niet vele bronnen ten dienste staan – de statistiek ten onzent bemoeit zich bijna uitsluitend met de produkten en slechts zelden met de producenten.”²³

Het geeft blijk van het soort gegevens waar Domela naar op zoek was. De *producent* stond in de verzameling van statistiek niet centraal, en dat zou volgens hem wel zo moeten zijn. Het is

¹⁸ Welcker, *Heren en arbeiders*, 45.

¹⁹ Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, 48.

²⁰ Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Zijn leven en werken. Gedenkschriften* (Zandvoort 1920), 27-28.

²¹ Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, 64.

²² Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (hierna: NL-AmIISG) ARCH00483.528, 'De toestand der arbeiders in het algemeen'.

²³ NL-AmIISG ARCH00483.531, 'De toestand der arbeiders in ons land'.

dan ook niet verrassend dat het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in haar ontstaansgeschiedenis refereert aan de enquête van 1880.²⁴ Zij plaatsen Domela Nieuwenhuis en zijn enquête in de geschiedenis van het groeiende verlangen van wetenschappers naar arbeidsstatistieken. Deze behoefte zou uiteindelijk resulteren in de totstandkoming van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) in 1892, de voorloper van het CBS. De behoefte naar statistiek kwam voort uit de intentie om een antwoord te kunnen geven op de Sociale Kwestie.²⁵ Een oplossing waar de arbeider wél iets aan had. Maar, zo concludeerde Domela Nieuwenhuis, dan moeten er wel gegevens zijn die zich richten op de arbeider.²⁶

Om hier de beschikking over te krijgen, richtte Domela zich in 1877 met een zevental vragen tot het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond, de eerste vakbond van Nederland, die hij een jaar later ook naar vakbondsman Willem Ansing zou sturen. Hij informeerde onder andere naar werktijden, lonen, werkomstandigheden en uitgavenpatronen.²⁷ Waar het ANWV uiteindelijk niet in staat was geweest om te antwoorden, had Domela in Ansing een medestander gevonden.²⁸ Ze hadden elkaar ontmoet tijdens een congres in mei 1878, en in een brief naar Domela liet Ansing weten onder de indruk te zijn van zijn ideeën.²⁹ Willem Ansing was geen onbekende binnen de vakvereniging: naast lid van het ANWV was hij ook één van de oprichters van de Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale.³⁰ Daarnaast was hij één van de grondleggers van de Sociaal Democratische Vereniging. Het verbond zou later opgaan in de Sociaaldemocratische Bond (SDB), waar Domela in 1882 voorman van werd. Door Ansing raakte Domela Nieuwenhuis nauw betrokken bij deze vereniging.

Naast de politieke overeenstemming deelde Ansing met Domela Nieuwenhuis de passie voor het verzamelen van statistiek. Hij was dan ook meer dan bereid om Domela te helpen.³¹ Behalve een antwoord op de vragen van Domela, won hij tevens informatie in bij arbeiders en

²⁴ Ronald van der Bie, *Tot opheffing van het volksleven. Mensen achter het CBS ca. 1850* (Den Haag 2014), 10-11.

²⁵ Van der Bie, *Tot opheffing van het volksleven*, 7-8.

²⁶ NL-AmIISG ARCH00483.530, 'Het arbeidsloon' [en de voeding] en 'De woning'. Met een lijst van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij van aantallen vervoerde reizigers in de jaren 1872-1882. Z.j. 'Het arbeidsloon'.

²⁷ Welcker, *Heren en arbeiders*, 45-46.

²⁸ Ibidem, 46-47

²⁹ NL-AmIISG ARCH00483.008, Ansing, Willem. Met gedrukte loonlijsten. 1878-1879, 1889 en z.j., 'Weledel gestelde ...'.

³⁰ Jacques J. Giele, *DE EERSTE NATIONALE IN NEDERLAND. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973).

³¹ Jacques J. Giele, *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1976).

paste enkele vragen aan zodat ze van een beter antwoord voorzien konden worden. In 1879 werkten de heren gezamenlijk verder aan een breder onderzoek. Ansing verzamelde informatie onder verschillende beroepsgroepen; zowel in de fabrieken als onder ambtenaren. Daarnaast kreeg Domela Nieuwenhuis via Ansing een arbeidersenquête van de ANWV uit 1872 in handen.³² In deze nationale enquête werd ook gepoogd om middels de arbeider tot gegevens over hun sociale situatie te komen.³³

Langzaam maar zeker kwam Domela tot steeds meer bruikbare gegevens over de positie van de arbeider. Het was echter nog steeds niet genoeg.³⁴ Met de publicatie van de arbeidersenquête in *Recht voor Allen* op 30 oktober hoopte Domela Nieuwenhuis nog meer bruikbare gegevens te verzamelen.³⁵ Naast de publicatie in *Recht voor Allen* verscheen de enquête ook in *De Werkmansbode*, het blad van de ANWV.³⁶ Net zoals in 1877 was ook nu de vakbond bereid om Domela Nieuwenhuis te helpen met het verzamelen van arbeidsstatistiek en. En niet zonder resultaat: het leeuwendeel van de responsie was afkomstig van de leden van de vakbond.³⁷ Het was een oplettende lezer van hetzelfde blad die in december 1880 opmerkte dat de enquête van Domela Nieuwenhuis wel heel erg veel leek op de enquête gepubliceerd in het Franse *Revue Socialiste*.³⁸ Deze *onthulling*, zoals Domela Nieuwenhuis het bestempelde, was volgens hem niet problematisch. Immers, waarom zou men iets goeds van een ander niet mogen overnemen?³⁹ Hij meldde de lezer dat hij al langer met plannen rondliep om een vragenlijst te verspreiden om vervolgens de broodnodige informatie in te winnen. Het was niet plezierig, maar iemand moest het doen.⁴⁰ De toon die hij aansloeg was assertief, alsof hij zich betrappt voelde.⁴¹

Een krachtige ontmoeting

Domela Nieuwenhuis had de enquête uit het Franse blad, de *Enquête Ouvrière*, inderdaad vertaald en naar Nederlandse standaarden bewerkt.⁴² Tijdens zijn huwelijksreis reisde Domela

³² Welcker, *Heren en arbeiders*, 50.

³³ Ibidem, 49-50.

³⁴ Ibidem, 52.

³⁵ Domela Nieuwenhuis, 'Aan de Vak- en Werkliedenverenigingen in Nederland'.

³⁶ B. H. Heldt, 'Een Groot sch Werk', *De Werkmansbode*, 6 november 1880.

³⁷ Welcker, *Heren en arbeiders*, 101.

³⁸ Rubriek 'Medeelingen', 'Ingezonden brief', *De Werkmansbode*, 25 december 1880.

³⁹ Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 'Geachte Redacteur!', *De Werkmansbode*, 1 januari 1881.

⁴⁰ Welcker, *Heren en arbeiders*, 56.

⁴¹ Domela Nieuwenhuis, 'Geachte Redacteur!'.

⁴² Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 86.

Nieuwenhuis met zijn partner, Johanna Schingen Hagen, in mei 1880 naar Brussel, Parijs en Zürich.⁴³ Laatstgenoemde stad was in die tijd een vrijplaats voor veel revolutionaire Europeanen die hun eigen land ontvlucht hadden.⁴⁴ Zo kwam Domela Nieuwenhuis in contact met onder andere Eduard Bernstein, Karl Kautsky en de Franse Benoît Malon, die de *Enquête Ouvrière* in april 1880 in de 'Revue Socialiste' gepubliceerd had.⁴⁵ Domela Nieuwenhuis was onder de indruk van de Parijse *communard*.⁴⁶ Nadat de Parijse Commune in 1871 bloedig aan zijn einde was gekomen, werd de Zwitserse stad ook een thuishaven voor ook veel Franse bannelingen. Dat Domela bij thuiskomst een studie over de Commune schreef, getuigt van de indruk die de ontmoeting op hem had gemaakt. Het was dan ook deze ontmoeting waardoor Domela Nieuwenhuis de *Enquête Ouvrière* onder ogen kreeg.^{47,48}

Het was alleen niet Malon die de vragenlijst had opgesteld, maar Karl Marx. In een brief aan Friedrich Adolphe Sorge (5 november 1880) laat Marx weten: "ik heb voor hem (Benoît Malon) de *Questionneur* voorbereid, welke voor het eerst gepubliceerd was in de *Revue Socialiste* en daarna in grote getalen is verspreid door Frankrijk." In diezelfde *Revue Socialiste* van april wordt er inderdaad melding gemaakt dat er zo'n 20.000 kopieën zijn verspreid en verstuurd naar bijvoorbeeld vakbonden, socialistische groeperingen en kranten.⁴⁹ Dat de enquête door Malon en niet Marx zelf werd gepubliceerd in de *Revue Socialiste*, had verschillende redenen. Ongetwijfeld heeft de vermaardheid van Malon daar een rol in gespeeld; de socialist had op jonge leeftijd al een reputatie opgebouwd als vakbondsleider.⁵⁰ Mogelijk werd er verwacht dat de publicatie namens Malon meer impact zou hebben op het Franse publiek; Malon had immers de Franse Internationale op touw gezet. Daarnaast was Marx bang dat zijn "Duitse" reputatie het onderzoek zou schaden. Zo schrijft hij aan Sorge: "Wanneer je voor de Franse Heren wilt handelen, moet je het anoniem doen, om het "nationale" gevoel niet te choqueren."⁵¹

⁴³ Ibidem, 84.

⁴⁴ Ibidem, 85-86.

⁴⁵ Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, 85.

⁴⁶ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 84.

⁴⁷ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 87.

⁴⁸ Welcker, *Heren en arbeiders*, 52-54.

⁴⁹ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 117.

⁵⁰ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 87.

⁵¹ Welcker, *Heren en arbeiders*, 53.

Het is desalniettemin opvallend dat juist Malon de vragenlijst toegestuurd kreeg. Was hij zelf in 1877 nog een tegenstander van Marx⁵², ook de verhoudingen tussen Marx en de socialisten in Zürich waren verre van goed.⁵³ Hoewel Malon als hoofdredacteur van de *Revue Socialiste* al weer wat was opgeschoven richting Marx, had hij zich pas in april 1880 volledig achter Marx geschaard.⁵⁴ Aangezien Marx de verzameling van statistieken eerder al overliet aan de verschillende afdelingen van de Internationale⁵⁵, is het goed mogelijk dat hij verder weinig waarde hechtte aan de eer van het auteurschap. Het was namelijk de arbeider die centraal moest staan, niet Marx zelf. De *Enquête Ouvrière*, als blauwdruk van de enquête van Domela Nieuwenhuis, had zich namelijk ten doel gesteld om de arbeider aan het woord te laten.⁵⁶ Dit maakte de enquête ook voor Domela Nieuwenhuis nuttig. Ook hij was immers op zoek naar statistiek van de arbeider, waar de arbeider centraal stond. Het is goed voor te stellen dat zo een uitgebreide vragenlijst als die van Marx een welkome ontdekking was. Het ging Marx echter niet zozeer om de antwoorden en de statistieken die daaruit voort zouden vloeien. Voor Marx was de *Enquête Ouvrière* een vehikel om de arbeider uiteindelijk zichzelf te laten bevrijden.⁵⁷

⁵² Ibidem, 52-53.

⁵³ Ibidem, 54.

⁵⁴ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 86.

⁵⁵ Welcker, *Heren en arbeiders*, 4-6.

⁵⁶ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 178.

⁵⁷ Ibidem, 173.

Bewustmaking of bewustwording?

Een internationale statistiek

Tijdens het eerste congres van de Eerste Internationale in 1866 te Geneve werd er al belang gehecht aan de statistiek.⁵⁸ Indien de beweging wilde slagen, moest het ervoor zorgen dat men wist hoe de internationale arbeidersklasse zich door het dagelijks leven liet ketenen. In Artikel 6 van de conceptstatuten van de nieuwe internationale beweging werd dan ook de noodzaak van een arbeidersenquête opgenomen en werd er zelfs al een voorzichtige vragenlijst opgesteld.⁵⁹ Hierbij werd al gauw duidelijk dat het bij een dergelijke enquête niet puur ging om het verzamelen van exacte statistieken, maar ook om het doel dat er mee behaald kon worden. Zo zou het als hulpmiddel moeten dienen in de strijd tegen werkgevers, voornamelijk met stakingen, maar ook voor doelen op de lange termijn; de verspreiding van het socialisme als antwoord voor de problematiek van het proletariaat.⁶⁰ Het werd uiteindelijk een compromis van elf vragen die zich met name op het werk van de arbeider richtten.⁶¹

Waar men het er unaniem over eens was dat de verzameling van statistieken nuttig zou zijn, bleven resultaten echter uit. Zo was men van plan om de bevindingen uit verschillende landen te bundelen, maar het bleef slechts bij de intentie. In de congressen van 1868 en 1871 kwam de enquête wederom ter sprake.⁶² Zo werd er in een brief uit 1868 aan de secretariaten van de Internationale nadrukkelijk verzocht om de verschillende afdelingen binnen eigen land een negental vragen te laten beantwoorden. Ze zouden hier een maand de tijd voor hebben. Er werd bovendien nog maar eens geattendeerd op het feit dat de gegevens noodzakelijk waren om de positie van de vierde klasse te kunnen verbeteren.⁶³

Zowel Marx als Engels attendeerde de Internationale in 1871 nogmaals op het belang van de arbeidersenquête. Er werden enkele vragen toegevoegd aan de vragenlijst en er werd gesproken over de onwil van vakbonden om de vragenlijst van antwoorden te voorzien. Men had het wel geprobeerd, maar er was tot dan toe weinig enthousiasme onder de Europese

⁵⁸ Welcker, *Heren en arbeiders*, 4.

⁵⁹ Ladislav Mysyrowicz, 'Karl Marx, la Première Internationale et la Statistique', *Le Mouvement social*, 69 (1969), 51-84, aldaar 57.

⁶⁰ Welcker, *Heren en arbeiders*, 5.

⁶¹ Mysyrowicz, 'Karl Marx, la Première Internationale et la Statistique', 57-58.

⁶² Welcker, *Heren en arbeiders*, 5-6.

⁶³ Marxist.org, 'To the Secretaries and Members of the International Working Men's Association', <https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1868/labour-statistics.htm> (12 maart 2019)

vakbonden geweest.⁶⁴ Ook de Nederlandse afdeling had geprobeerd om statistieken over haar leden te verzamelen. Dit resulteerde uiteindelijk in de enquête uit 1872 van het ANWV die Ansing Domela Nieuwenhuis had toegestuurd.⁶⁵ Hoewel de algemene opvatting onder de leden van De Internationale tegenover het enquêteren en het internationaal verzamelen van statistiek positief was, had het uiteindelijk niet tot het gewenste resultaat weten te leiden.⁶⁶

Enquête Ouvrière

Waar de enquête van De Internationale tot stand kwam uit compromissen⁶⁷, was de Enquête Ouvrière een zorgvuldig samengestelde vragenlijst die de *vierde klasse* tot een bepaald bewustzijn moest leiden: dat de bevrijding de enige oplossing was. Dat het socialisme het enige antwoord was.⁶⁸

Dat Marx uiteindelijk kwam tot de Enquête Ouvrière kwam deels voort uit de frustratie over het mislukken van de voorgaande pogingen, maar lijkt vooral voort te zijn gekomen uit de manier waarop hij de enquête wilde gebruiken in zijn strijd tegen het kapitalisme. Met een zorgvuldig samengestelde vragenlijst kwam hij dichterbij dat doel: de bewustmaking van de arbeider.⁶⁹ Wanneer de eerdere vragenlijst van de Internationale van 1871 vergeleken wordt met de Enquête Ouvrière komt dit verschil duidelijk naar voren. Naast de enorme uitbreiding van het aantal vragen (van negen naar honderd-en-een) hebben de vragen zelf een significant ander karakter gekregen. De focus verschoof van het verzamelen van statistiek waarbij de arbeider centraal stond, naar het kweken van bewustzijn onder de vierde klasse. De intentie van de enquête werd driedelig: het verzamelen van statistiek onder de arbeiders om de socialist in staat te stellen om een passend antwoord te vinden, zoals het geval was bij de Internationale, maar ook om de maker van de enquête bewust te maken van zijn eigen misère en om zelf met een antwoord te komen.⁷⁰

⁶⁴ Welcker, *Heren en arbeiders*, 5-6.

⁶⁵ Welcker, *Heren en arbeiders*, 9.

⁶⁶ Welcker, *Heren en arbeiders*, 9-10.

⁶⁷ Mysyrowicz, 'Karl Marx, la Première Internationale et la Statistique', 83.

⁶⁸ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 172-173.

⁶⁹ *Ibidem*, 176.

⁷⁰ *Ibidem*, 173.

In één van de weinige analyses over de Enquête Ouvrière was het Hilda Weiss die tot deze conclusie kwam. Zoals eerder al aangegeven, is het artikel veel geciteerd en opgenomen in verschillende uiteenzettingen over het gedachtegoed van Marx. Dat bewustmaking en bevrijding de intentie was achter de Enquête Ouvrière, baseert Weiss voornamelijk op de enquête zelf: door alleen al te kijken naar de vragen wordt duidelijk dat het niet alleen om de verzameling van statistiek ging, waarbij de arbeider centraal stond.⁷¹

Allereerst is de enquête bedoeld om een exacte beschrijving van de werkelijke sociale omstandigheden te geven. Dit wordt niet alleen duidelijk uit de manier waarop de vragen zijn gesteld, maar het werd in de inleiding van de enquête ook aangegeven als doelstelling. Alleen door zo dicht mogelijk te tot de kern, de waarheid te komen, kon de arbeider inzien dat hij bevrijd moest worden. Hier woog Marx dan ook zwaar aan.⁷²

Ten tweede moest daarom de informatie enkel verzameld worden onder de arbeiders, en niemand anders. Zoals ook Domela al had geconstateerd, was er rond 1880 een gebrek aan statistiek die zich puur richtte op het proletariaat. De Enquête Ouvrière onderscheidde zich daarin dan ook van andere onderzoeken naar de positie van de arbeider. Er werd in Frankrijk weliswaar onderzoek gedaan naar die positie, maar dit was vrijwel altijd zonder inbreng van de arbeider.⁷³ Deze resultaten waren vaak onbruikbaar, nietszeggend of helemaal niet ter verbetering van de situatie van het proletariaat. Althans, volgens Marx. Het centraal stellen van de arbeider kwam voort uit de manier waarop Marx de arbeider zag: hij zag hen als klasse (de vierde klasse), die bovendien ook nog eens onderdrukt werd. De filantroop zag hen daarentegen als liefdadigheid, als mensen die geholpen moesten worden: als minderbedeelden.⁷⁴

Ten derde, en uiteindelijk datgene waarin de enquête zich het meest onderscheidt, is het didactische karakter van met name de vraagstelling. De manier waarop de vragen zijn gesteld, getuigen van een bepaald sturend karakter. Daarnaast waren de vragen simpel opgezet.⁷⁵ Ook dit is verschillend ten opzichte van andere enquêtes. Deze waren vaak abstract, gecompliceerd, en kwamen diensgevolge niet dicht genoeg tot de kern. Dat kwam niet alleen voort uit

⁷¹ Ibidem, 176.

⁷² Ibidem, 173.

⁷³ Ibidem, 174-175.

⁷⁴ Ibidem, 175.

⁷⁵ Ibidem, 173.

onkunde, maar was vaak opzettelijk.⁷⁶ Waar de enquête van Marx als doel had om de arbeider te dienen, waarbij de vragen zo gesteld werden om het bewustzijn te kweken, waren eerdere enquêtes vooral zo geformuleerd dat het doel van de werkgever werd nagestreefd. Weiss constateert dat eerdere onderzoeken misschien wel de intentie hadden om “het werkelijke karakter van sociale malaise” te ontdekken, maar hier niet in slaagden door inadequate manieren van informatie verzamelen.⁷⁷ In de analyse van Weiss wordt het vooral duidelijk dat de intentie van de bewustwording van de arbeider met name naar voren komt in de manier waarop de vragen gesteld zijn. Ook de inleiding geeft blijk van deze doelstelling.

Was Domela op de hoogte?

Voor Marx had de Enquête Ouvrière dus verschillende doelstellingen. Naast het verzamelen van statistiek waarbij de arbeider centraal stond, was het ook bedoeld om de arbeider bewust te maken van zijn situatie, om uiteindelijk zichzelf te kunnen bevrijden van het kapitalisme.

Dat Domela Nieuwenhuis de enquête vertaalde, valt op de eerste plaats te verklaren door het feit dat de arbeider hierin centraal stond. Domela was immers op zoek naar statistiek waarbij dit het geval was. Het is dus aannemelijk dat hij de enquête zag als een manier om bruikbare statistiek te verzamelen. Dat Domela de enquête tevens wilde gebruiken om bewustzijn te creëren, is niet uitgesloten. Om erachter te komen of dit het geval was, zal er allereerst vastgesteld moeten worden of het zou kunnen dat Domela op de hoogte was van de intenties van Marx.

Het is op basis van literatuur en andere informatie echter niet met absolute zekerheid vast te stellen of dit het geval was. Er zijn echter wel aanknopingspunten. Zo zou het kunnen dat Malon Domela Nieuwenhuis op de hoogte heeft gebracht. Het is alleen weer niet met zekerheid vast te stellen of zelfs Malon op de hoogte was van de intenties van Marx. Het is desalniettemin voor te stellen dat dit wel het geval was: Marx stuurde Malon immers zelf de enquête toe. Omdat het Malon was die ervoor zorgde dat Domela Nieuwenhuis bekend raakte met de enquête, is het niet onwaarschijnlijk dat hij ook op de hoogte werd gebracht van de intenties van Marx die schuilgingen achter de vragenlijst.

⁷⁶ Ibidem, 175-176.

⁷⁷ Ibidem, 173, 175.

Daarnaast is het opvallend dat Domela bij terugkomst van zijn bezoek aan Zürich, toen hij ook de enquête onder ogen kreeg, steeds meer opschoof richting de ideeën van Marx.⁷⁸ Door de ontmoeting met Malon, alsook met andere gelijkgestemden uit Frankrijk en Duitsland, had zijn tijd in Zürich een diepe indruk gemaakt op Domela Nieuwenhuis.⁷⁹ Geïnspireerd door het Duitse socialisme, de Parijse commune en vooral Karl Marx, keerde hij met veel nieuwe ideeën huiswaarts.⁸⁰ Het resulteerde onder andere in een herziening van *Recht voor Allen*. Zo verlegde het blad de focus naar het proletariaat en predikte zij, naar voorbeeld van Marx, op bewustmaking en zelfbevrijding.⁸¹

In een brief aan zijn Belgische vriend César de Paepe, die hij eerder in Brussel had opgezocht, wordt duidelijk dat Domela Nieuwenhuis onder de invloed van Karl Marx geraakt was.⁸² In juni 1880 verklaarde Domela Nieuwenhuis de liefde aan Marx. Zo schreef hij aan Marx: “Als ik socialist ben, ben ik het geworden door invloed van uw baanbrekende werk *Das Kapitaal*.”⁸³ Domela en Marx hadden vanaf juni regelmatig contact met elkaar, mede doordat Domela het idee had om *Het Kapitaal* naar het Nederlands te vertalen.⁸⁴ Marx zelf was overwegend positief over die vertaling. Hoewel hij niet kwam tot het toezenden van verbeteringen, was Marx van mening dat Domela Nieuwenhuis had laten zien dat de hoofdzaak duidelijk was.⁸⁵

De verschuiving richting Marx is opvallend. Tussen zijn bezoek in Zürich en de publicatie van de enquête raakt Domela in contact met Marx, heeft hij zich bekend gemaakt met de theorieën van Marx en verklaarde hij een socialist te zijn geworden. Daarnaast had hij zich voorgesteld om zijn nieuwsblad in dienst te stellen van hetzelfde doel als welke de Enquête Ouvrière nastreefde, namelijk bewustwording en de verspreiding van het socialisme. Toch blijft het bij speculatie. Desalniettemin zijn er dus verschillende indicaties die het aannemelijk maken dat Domela op de hoogte was, en het tot zijn eigen doel gemaakt had. Of Domela nou op de hoogte was gebracht door Malon of niet, is het voor te stellen dat hij zelf, zeker met zijn kennis

⁷⁸ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 86-87.

⁷⁹ Ibidem, 85 – 87.

⁸⁰ Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, 86.

⁸¹ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 86.

⁸² Ibidem, 86.

⁸³ Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, 93.

⁸⁴ Ibidem, 93-97.

⁸⁵ Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis*, 86-87.

over Marx en zijn ideeën, na het zien en vertalen van de enquête toch achter de intentie van Marx gekomen is.

Vergelijking in inleiding

Om de speculatie zowel te ontcrachten als van bewijs te voorzien, zal er daarom een vergelijking tussen beide enquêtes gemaakt worden. Deze begint bij een vergelijking tussen de inleidingen van beide enquêtes. Uit de inleiding van de Enquête Ouvrière valt namelijk al vast te stellen dat bewustmaking een doelstelling was.

Ervan uitgaande dat Marx deze enquête zelf heeft geschreven, kunnen we de inleiding gebruiken om erachter te komen of Domela Nieuwenhuis dezelfde intenties had als Marx. Als we beide inleidingen met elkaar vergelijken, vallen er een aantal zaken op. Er zijn in de inleiding van de Enquête Ouvrière namelijk enkele passages die refereren aan de bewustmaking van de arbeider. Zo wordt er in de eerste twee alinea's gesproken over de bourgeoisie-republiek van Frankrijk en de afschuwelijke gevolgen van de kapitalistische exploitatie.

“Geen overheid – zowel monarchistisch als bourgeois-republikeins heeft het ooit aangedurfd om een serieus onderzoek in te stellen naar de omstandigheden van de Franse arbeidersklasse. [...] Het zijn verschrikkelijke gevolgen van de kapitalistische exploitatie die naar voren kwamen door onderzoek van de Engelse regering.”⁸⁶

De boodschap van deze alinea wordt in de eerste alinea van de inleiding van Domela Nieuwenhuis min of meer overgenomen, maar Domela laat enkele zaken weg:

“Omtrent den toestand der arbeidende klassen heerscht de grootste onkunde. Slechts nu en dan wordt een tipje opgelicht van den sluier, die daarover ligt uitgespreid. De regeering bemoeit zich daar in het geheel niet mede en gaat onverschillig aan dat alles voorbij met een algemeen gezegde: dat is geen regeeringszaak. Alsof het welzijn van de talrijkste klasse, van de meeste burgers niet een noodzakelijke voorwaarde is voor het welzijn van het land!”⁸⁷

Er wordt dus niet gesproken over de bourgeoisie-republiek. Het lijkt erop dat hij de alinea herzag omdat deze informatie bevatte die voor de Franse lezer interessant was, maar voor het Nederlandse publiek niet van waarde zou zijn. Domela Nieuwenhuis zag er echter vanaf om de

⁸⁶ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 178.

⁸⁷ Domela Nieuwenhuis, 'Aan de Vak- en Werkliedenvereeningen in Nederland'.

besproken Franse situatie om te vormen naar de Nederlandse situatie. Daarnaast laat hij ook het deel over de gevolgen van de kapitalistische exploitatie achterwege.

Dit doet Domela vrijwel in zijn gehele inleiding. Alle passages uit zijn inleiding zijn terug te leiden naar de inleiding van de *Enquête Ouvrière*, maar iedere referentie naar de strijd tegen het kapitalisme of een vorm van eventuele bewustmaking wordt achterwege gelaten. Zo spreekt Marx bijvoorbeeld over het feit dat de arbeider de enige is die zijn eigen situatie kan kennen, en dat de arbeider de enige is die tot de oplossing kan komen. Het is een duidelijke indicatie dat Marx inzet op de bewustwording van de arbeider: de arbeider moest immers tot de oplossing komen.

[...] dat alleen zij kunnen beschrijven met volledige kennis de ellende die ze ervaren, en dat alleen zij – en geen miraculeuze redder – kan de sociale ziekten waaraan ze lijden, oplossen.”⁸⁸

Domela Nieuwenhuis laat dit achterwege en heeft het over *de toestand*, in plaats van *de arbeider*.

“En toch eerst moet de toestand gekend worden, voordat men komt tot de middelen die genezing kunnen aanbrengen. Het is dus een enquête omtrent den toestand der arbeiders in Nederland, waartoe ik plan heb en waarvoor ik ten dringendste de hulp vraag van de arbeiders.”⁸⁹

Domela Nieuwenhuis laat in deze passage zien dat hij afwijkt van Marx. Hoewel beiden de arbeider centraal stellen, is de rol die de arbeider speelt in de oplossing verschillend. De intentie die het duidelijkst naar voren komt in de inleiding van Domela Nieuwenhuis is het verzamelen van statistiek, om zo meer kennis over de toestand van de arbeider te vergaren:

“Ik wil trachten eenige gegevens omtrent dien toestand te krijgen en verzoek daarom nauwkeurige opgave, want alleen door medewerking van alle arbeiders in de steden en op het land is het mogelijk een dergelijk onderzoek in te stellen.”⁹⁰

Resumerend lijkt het erop dat Domela Nieuwenhuis een andere intentie had dan Marx. Hoewel zijn inleiding in grote lijnen overeenkomt met de inleiding van Marx, heeft hij veel zaken

⁸⁸ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 178.

⁸⁹ Domela Nieuwenhuis, 'Aan de Vak- en Werkliedenverenigingen in Nederland'.

⁹⁰ Ibidem.

achterwege gelaten. Alle passages in de inleiding van de Enquête Ouvrière die de intentie tot het bewustmaken van de arbeider lijken te suggereren, zijn niet overgenomen.

Wanneer we enkel naar de inleiding van Domela kijken, komen er enkele doelstellingen van zijn enquête naar voren. Zo zou er een gebrek zijn aan bruikbare statistiek, en wilt Domela Nieuwenhuis deze graag verzamelen. Hij heeft daarvoor de arbeider nodig, want alleen met hun hulp kan hij de toestand van de arbeider leren kennen. Als deze toestand duidelijk is geworden, dan kan men tot een oplossing komen. Die is immers hard nodig, want de regering laat het afweten. Het is dan ook opvallend dat Domela Nieuwenhuis een vrij groot deel van zijn inleiding wijdt aan het feit dat de regering zich niet bemoeit met de sociale kwestie.

Op basis van deze vergelijking kan met zekerheid worden gezegd dat Domela de intentie van Marx niet deelde. Waar Marx in zijn inleiding al refereert aan het bewustmaken van de arbeider via deze enquête, laat Domela dit volledig achterwege. Op basis van de inleiding had Domela dus niet de eenzelfde intentie als Marx om met de enquête bewustzijn te kweken. Het zou echter kunnen dat Domela Nieuwenhuis met zijn enquête een ander soort bewustzijn had willen creëren. Om hier uitsluitsel over te geven, zal er moeten worden gekeken naar de vraagstelling.

Vergelijking in vraagstelling

Indien we de bewustwording van de arbeider als doel van de enquête willen ontdekken, dan moet dit volgens Weiss worden gevonden in de vragen: het waren namelijk de vragen die een didactisch karakter hadden. De bewustwording was overigens voornamelijk gelegen in de vragenlijst als geheel. Voor Marx werd de arbeider gedefinieerd door de vragenlijst: de vragenlijst was de arbeider. Zijn visie op de vierde klasse, en wat hen de vierde klasse maakte, is samengevat in deze enquête. Door de vragen te lezen, zou de arbeider inzien dat het over hem ging, dat hij gedefinieerd werd door zijn economische positie. Dat hij niet vrij was, maar door de economie bepaald werd.⁹¹

Door de vragen vervolgens nauwgezet te beantwoorden, zou de arbeider zich bewust worden van de sociale determinatie van de condities van zijn leven. Hij zag zichzelf in de vragenlijst. Hij zou inzicht krijgen in de natuur van het kapitalisme en de staat, hij zou inzien

⁹¹ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 173.

dat het afschaffen van de loonarbeid nodig was om bevrijd te worden. De enquête was in wezen een socialistische handleiding.⁹²

Weiss komt tot deze conclusies door de vragenlijst te analyseren. Het is daarnaast aannemelijk dat zij bekend was met de theorieën van Marx. Het zou dus mogelijk zijn, dat ook Domela Nieuwenhuis tot deze conclusie was gekomen. Het blijft echter bij speculatie, gezien het feit dat dit niet te bewijzen valt. Dat wat wel te analyseren valt, is de manier waarop Domela de enquête heeft aangepast. Om de bewustwording te bewerkstelligen, ging het, zoals geconcludeerd door Weiss, niet alleen om het stellen van de vragen. Het didactische kwam namelijk voort door de vraagstelling op een bepaalde manier zodanig vorm te geven dat het gewenste antwoord gegeven zou worden, en het gewenste inzicht zou volgen. Maar ook door de opbouw van de vragen zo in te richten dat de arbeider tot de gewenste openbaringen zou komen.⁹³

Uit een vergelijking tussen de Enquête Ouvrière en de Arbeidersenquête van Ferdinand Domela Nieuwenhuis wordt duidelijk dat hij de enquête uit de *Revue Socialiste* niet klakkeloos heeft overgenomen. Zo voegde hij een aantal vragen samen, schrapte en versimpelde hij enkele vragen en reduceerde uiteindelijk het aantal vragen van honderd-en-een naar drieënzestig.

Welcker geeft in haar boek een aantal verklaringen voor het verschil tussen de enquêtes. Allereerst kwam het neer op het versimpelen van de vragen.⁹⁴ In wezen kan dit gezien worden als een revisie van de Enquête Ouvrière door Domela Nieuwenhuis. Zo werden de ietwat uitgebreidere vragen door Domela Nieuwenhuis verkort en versimpeld. Vraag tweeëndertig (*Zijt gij aangenomen per dag, per week, per maand?*) was bijvoorbeeld aanzienlijk korter dan de originele vraag in de enquête van Marx (*Wat voor soort werkcontract heb je met je werkgever? Ben je werkzaam per dag, per week, per maand etc.?*). Het kan ook wijzen op het weglaten van het didactische karakter van de vraag. Zo eindigt vraag vijfenzestig in de Enquête Ouvrière, met een vraag over het stukloon, met de passage: “heeft je werkgever je wel eens om de tuin geleid, om je loon te kunnen ontnemen?”. Deze vraag wordt in de enquête van Domela verkleind tot: “Hoe bepaalt men stukloon?”. Er zijn meerdere voorbeelden waarin de

⁹² Ibidem, 176.

⁹³ Ibidem, 174.

⁹⁴ Ibidem, 182-184.

uitgebreide vragen van Marx die op basis van taalgebruik een sturende functie in zich hebben, door Domela versimpeld werden tot enkel een vraag over het onderwerp.

De versimpeling kwam echter beter naar voren in een deel van de vragen die Domela had samengevoegd. Zo werden vraag drie (*Hoeveel mensen zijn er werkzaam?*) en vraag vier (*Wat zijn hun leeftijden en sekse?*) uit de Enquête Ouvrière versmolten tot één vraag in de enquête van Domela.⁹⁵ Zoals ook Welcker concludeerde, zijn de meeste vragen samengevoegd om tegenstellingen weg te nemen. Zo maakte Marx onderscheid tussen mannen en vrouwen, maar voornamelijk tussen werkgever en werknemer. Welcker stipt dit aan en lijkt de samenvoegingen van Domela te verklaren door het feit dat de vragenlijst van Marx polariserend of scheidend zou zijn. Het suggereert dus dat Domela Nieuwenhuis enkele vragen had samengevoegd om het polariserende karakter van de Enquête Ouvrière te vermijden.⁹⁶

Een andere verklaring voor het verschil tussen beide enquêtes is volgens Welcker dat de enquête zo in overeenstemming werd gebracht met de Nederlandse verhoudingen.⁹⁷ Zo was de enquête van Marx namelijk gericht op landen met een vergevorderde industrie, een significante arbeidersklasse, maar waar ook al enkele wetten bestonden die de arbeider zouden (moeten) beschermen. Dit was in Nederland niet het geval.⁹⁸

Het grootste deel van de vragen die Domela schraptte betrof dan ook de vragen die zich richtten op machinaal werk. Ook veel vragen die een bepaalde wetgeving of arbeidsvoorziening veronderstelden, werden achterwege gelaten of samengevoegd. Twee voorbeelden zijn vraag zesentwintig en zevenentwintig in de enquête van Marx. In vraag zesentwintig wordt de arbeider gevraagd of de werkgever bij wet verplicht is compensatie te betalen in het geval van een bedrijfsongeval. In vraag zevenentwintig wordt gevraagd of, indien dit niet het geval is, er gevallen zijn geweest waarbij de werkgever uit eigen initiatief zijn werkgever gecompenseerd heeft. Als we kijken naar de realiteit van de Nederlandse wet in 1880, zou dit een onzinnige vraag zijn geweest: er waren immers geen wetten omtrent arbeidsongevallen.⁹⁹ Domela voegde beide vragen daarom samen tot één vraag: “hoe handelt uw patroon met de arbeiders bij ongeval?” (Vraag negentien).

⁹⁵ Domela Nieuwenhuis, 'Aan de Vak- en Werkliedenvereenigingen in Nederland'.

⁹⁶ Welcker, *Heren en arbeiders*, 59.

⁹⁷ Ibidem, 60-61.

⁹⁸ Ibidem, 58-59

⁹⁹ Henriette Roland Holst, *Kapitaal en Arbeid in Nederland. Deel 1 en 2*. (Nijmegen 1977), 64.

Daarnaast werden er een aantal vragen samengevoegd en geschrapt die een bepaalde vorm van arbeidersvereniging veronderstelden. Zo gaan vraag drieëntachtig tot en met zevenentachtig in de Enquête Ouvrière over stakingen. Marx vraagt de arbeider hoe vaak ze plaats vinden, hoe lang ze duren en welke resultaten er behaald werden. Domela schrapte het merendeel van deze vragen en waagde zich tot slechts één vraag over de staking: “hebben er ook wel eens werkstakingen plaats gehad en met welke gevolgen?” (Vraag achtenvijftig). Hoewel het wederom kan wijzen op een simplificatie, is het goed mogelijk dat Domela Nieuwenhuis een andere verwachting had dan Marx. Dat Marx uitgebreid vraagt naar de stakingen, getuigt van de veronderstelling dat deze met enige regelmaat plaatsvonden. Dat Domela zich beperkt tot slechts een vraag over de stakingen, zou dit kunnen getuigen van de veronderstelling dat deze niet of nauwelijks plaatsvonden. Het feit dat het al plaatsvond, was al de informatie die Domela Nieuwenhuis (vooralsnog) nodig had.

Uiteindelijk zijn er ook een aantal vragen geschrapt die vrij sturend waren in de vraagstelling. Een voorbeeld hiervan is het verschil tussen vraag tweeënnegentig en drieënnegentig in de Enquête Ouvrière. Het gaat hierbij over het ingrijpen van de overheid. Wanneer dit ingrijpen zich richt tegen de arbeider, en in het voordeel van de werkgever, wordt het getypeerd als *misbruik van de macht*. Andersom, wanneer de overheid ingrijpt ten gunste van de arbeider, is dit niet het geval, en wordt er zelfs gesproken van *beschermen*. Het doel hiervan was het duidelijk maken van het karakter van de staat.¹⁰⁰ In het geval van de enquête van Domela, komt dit onderscheid niet naar voren: zo werd vraag drieënnegentig niet opgenomen in zijn vragenlijst.

Het vergelijken van de vragen zegt te weinig over een eventuele insteek van bewustmaking. Mochten we aannemen dat Domela op de hoogte was van de didactische motivaties van Marx, dan zou dit aan kunnen tonen dat hij weinig heil zag in deze vorm van bewustmaking zoals Marx het bedoeld had. Dit is echter speculatie. Het enige dat we na de vergelijking met zekerheid kunnen zeggen, is dat Domela een aantal vragen heeft aangepast. Als we daar dieper op ingaan, geldt voor het grootste gedeelte: versimpeling en het aanpassen aan de Nederlandse situatie van de arbeider. De meest logische verklaring hiervoor zou zijn:

¹⁰⁰ Weiss, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', 176.

ervoor zorgen dat het antwoorden makkelijker wordt gemaakt, en in wezen ook dat het mogelijk en zinvol is voor de Nederlandse arbeider om te antwoorden.

De meeste vragen met een overduidelijk didactisch karakter heeft Domela dus aangepast of geschrapt. Welcker schenkt hier verder weinig aandacht aan en concludeert dat de verschillen tussen beide enquêtes zijn te verklaren door revisie, het aanpassen voor Nederlands gebruik en het wegnemen van tegenstellingen. In het licht van de kennis over de didactische bedoeling van de vragenlijst, zowel in vraagstelling als in opbouw, wordt het sturende karakter van de vragen uiteindelijk zichtbaar. Zelfs op basis van de aanpassing van de vragen door Domela Nieuwenhuis is het niet met zekerheid te zeggen of hij op de hoogte was van de intentie van Marx. Het zou kunnen dat hij de vragenlijst aanpaste om het didactische karakter te vermijden. Dit valt niet te concluderen uit de aanpassing alleen. Domela zou immers ook andere motieven hebben gehad en deze waren voor Welcker voldoende om de aanpassing te verklaren.

Als hij tevens tot doel had de bewustmaking van de arbeider te bewerkstelligen, dan zou hij waarschijnlijk de vragenlijst niet hebben aangepast zoals hij dat gedaan heeft. Hij zou de vragen niet hebben versimpeld en enkel vragen hebben geschrapt die voor de Nederlandse toestand onbruikbaar waren. Er kan met zekerheid geconcludeerd worden dat Domela de intentie van Marx niet deelde.

Het stellen van vragen

De enquête was boven alles een welkome methode om een beter beeld te krijgen van de toestand van de arbeider. Gezien zijn zoektocht naar gegevens en de plannen voor zijn boek kon Domela Nieuwenhuis de enquête goed gebruiken. De Enquête Ouvrière was namelijk een uitgebreide en doordachte vragenlijst, waar de arbeider centraal werd gesteld. Door de arbeider centraal te stellen, net zoals Marx dat deed in zijn vragenlijst, om vervolgens te komen tot bruikbare gegevens is datgene wat Domela wilde bereiken met zijn eigen enquête.

Volgens Weiss zat de bewustmaking van de arbeider in de volgorde waarin de vragen geplaatst waren en de manier waarop ze gesteld waren. Zo waren er enkele vragen die zo geformuleerd waren, dat de arbeider direct het antwoord zou geven waardoor het bewustzijn gecreëerd zou worden. Aan de volgorde deed Domela verder niets. Daarbij ligt het didactische niet alleen verscholen in de vraagstelling, maar ook in de vragen zelf. Door het onder ogen zien van de vragen, door deze te beantwoorden, wordt de arbeider zich bewust van zijn situatie.

Omdat de vraagstelling van Marx een sturend karakter in zich had, is dit zodoende in de vraag te ontdekken. Voor Marx was het ondervragen van de arbeider een stap in de bewustwording van de arbeider zelf. Omdat de arbeider degene was die de vragen onder ogen kreeg en deze invulde, zou hij komen tot de realisatie van zelfbevrijding. Deze realisatie zat verscholen in de manier waarop hij de vragenlijst had samengesteld. De intentie van Marx lag in de vraagstelling. Zou de intentie van Domela ook in zijn vraagstelling hebben gelegen? Om tot een antwoord te komen, moet worden opgemerkt dat de vragen zelf, de manier waarop ze gesteld waren, geen didactisch karakter hadden. De vraag zelf was niet sturend.

Aan de andere kant viel de intentie van Marx ook te ontrafelen uit de samenstelling van de vragenlijst. Omdat Domela dankbaar gebruik maakte van de enquête van Marx, kan het sturende van de samenstelling van de vragenlijst wel degelijk een bepaalde bewustwording veroorzaken. Op basis van deze vragen, baseerde Domela het beeld dat hij op dat moment had van de arbeider. Dit waren namelijk de vragen die hij de arbeider wilde stellen om een beter begrip te krijgen van hun situatie.

Het ging Domela misschien in eerste instantie om zijn eigen bewustwording; een beter begrip van de werkelijkheid waarbij de arbeider centraal stond. Het feit dat het ervoor zou zorgen dat de arbeider hier zelf ook bewust van werd, was in ieder geval een welkome toevoeging. Door de arbeider centraal te stellen in het onderzoek, met welk doel dan ook, zal het altijd een bepaalde bewustwording creëren. Ook al was de vragenlijst zo neutraal mogelijk en was het doel het vergaren van statistiek.

Conclusie

De Enquête Ouvrière was een zorgvuldig samengestelde vragenlijst die de arbeider zou laten inzien dat bevrijding de enige oplossing was. Marx' theorieën over de strijd tegen het kapitalisme, alsook over de bevrijding van het proletariaat komen hierin duidelijk naar voren. De intentie van de enquête was driedelig: het verzamelen van statistiek, de respondent bewust te maken van zijn eigen omstandigheden en om vervolgens zelf de bevrijding te zoeken. Dat Domela Nieuwenhuis de enquête vertaalde is in de eerste plaats te verklaren door het feit dat de arbeider hierin centraal stond. Dat Domela de enquête tevens wilde gebruiken om bewustzijn te creëren, is niet uitgesloten.

Om erachter te komen of dit het geval was, is er allereerst vastgesteld of Domela op de hoogte was van deze intentie van Marx. Er waren enkele indicaties die dit zouden bevestigen, maar het is op basis van bronnenmateriaal niet vast te stellen. Zo kan hij op de hoogte gebracht zijn door Malon. Daarnaast raakte Domela in deze periode steeds meer in de ban van Marx. Het zou kunnen dat hij zelf achter de intentie was gekomen.

Ten tweede is er vastgesteld op basis van een vergelijking tussen de twee enquêtes dat Domela zich de intentie van Marx niet eigen had gemaakt. Uit de inleiding van de Enquête Ouvrière valt vast te stellen dat de bewustmaking een doelstelling was. Resumerend lijkt het erop dat Domela Nieuwenhuis een andere intentie had dan Marx. Hoewel zijn inleiding in grote lijnen overeenkomt met de inleiding van Marx, heeft hij een hoop zaken achterwege gelaten. Alle passages in de inleiding van de Enquête Ouvrière die de intentie tot het bewustmaken van de arbeider lijken te suggereren, zijn weggelaten. Op basis van deze vergelijking kan met zekerheid worden gezegd, dat Domela de intentie van Marx niet deelde.

Uit een vergelijking tussen de vragen van de Enquête Ouvrière en de Arbeidersenquête van Ferdinand Domela Nieuwenhuis blijkt dat laatstgenoemde het aantal vragen van honderden-een terugbracht naar drieënzestig. Dit sluit uit dat Domela Nieuwenhuis hetzelfde doel had als Marx. De meeste overduidelijk sturende vragen uit de Enquête Ouvrière zijn door Domela aangepast of geschrapt. Het zou dus kunnen dat hij de vragenlijst zo aanpaste, dat het didactische karakter vermeden kon worden, hetgeen veronderstelt dat hij op de hoogte was van de intentie van Marx. Daarnaast had Domela mogelijk andere motieven om de enquête aan te passen: zo versimpelde en schrapte hij een aantal vragen die voor de Nederlandse toestand

onbruikbaar waren. Het ging Domela mogelijk in eerste instantie om zijn eigen bewustwording; om een beter begrip van de werkelijkheid te krijgen waarbij de arbeider centraal stond. Het feit dat het zou zorgen dat de arbeider hier zelf ook bewust van werd, was in ieder geval een welkome bijkomstigheid.

Literatuurlijst

Archieven

- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (hierna: NL-AmIISG) ARCH00152.9
- NL-AmIISG ARCH00483.532, 'Internationale arbeidswetgeving'. Z.j.
- NL-AmIISG ARCH00483.008, Ansing, Willem. Met gedrukte loonlijsten. 1878-1879, 1889 en z.j., 'Weledel gestelde ...'.
- NL-AmIISG ARCH00483.528, 'De toestand der arbeiders in het algemeen'
- NL-AmIISG ARCH00483.530, 'Het arbeidsloon' [en de voeding] en 'De woning'. Met een lijst van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij van aantallen vervoerde reizigers in de jaren 1872-1882. Z.j. 'Het arbeidsloon'.
- NL-AmIISG ARCH00483.531, 'De toestand der arbeiders in ons land'.
- NL-AmIISG ARCH00483.757, Ingekomen brieven en lijsten met antwoorden. 1880-1881 en z.j.
- NL-AmIISG ARCH00483.757, Kopieën van brieven (c. 1886-1907). Z.j.

Primaire bronnen

- B. H. Heldt, 'Een Grootsch Werk', *De Werkmansbode*, 6 november 1880.
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand, 'Wijze van uitvoering', *Recht voor Allen*, 1 maart 1879.
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand, 'Aan de Vak- en Werkliedenvereenigingen in Nederland alsook aan alle arbeiders, die ons willen helpen!', *Recht voor Allen*, 30 oktober 1880.
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand, 'Altijd Voorwaarts!', *Recht voor Allen*, 27 september 1879.
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand, 'L. S.', *Recht voor Allen*, 1 maart 1879.
- Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 'Geachte Redacteur!', *De Werkmansbode*, 1 januari 1881.
- Rubriek 'Medeelingen', 'Ingezonden brief', *De Werkmansbode*, 25 december 1880.

Internet

- Marxist.org 'To the Secretaries and Members of the International Working Men's Association',
<https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1868/labour-statistics.htm> (12 maart 2019).
- NRC, 'Gé Nabrink, de 'reformist onder de anarchisten', ...' (versie 14 december 1993),
<https://www.nrc.nl/nieuws/1993/12/14/ge-nabrink-de-reformist-onder-de-anarchisten-7206760-a281786> (12 maart 2019).
- Trouw, 'Bert Altena (1950-2018) was een erudiete en eigenzinnige anarchist' (versie 5 november 2018). <https://www.trouw.nl/samenleving/bert-altena-1950-2018-was-een-erudiete-en-eigenzinnige-anarchist~ae2e6658/> (12 maart 2019).

Secundaire bronnen

- Bie, van der, Ronald, *Tot opheffing van het volksleven. Mensen achter het CBS ca. 1850* (Den Haag 2014).
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand, *Zijn leven en werken. Gedenkschriften* (Zandvoort 1920)
- Giele, Jacques J., *DE EERSTE NATIONALE IN NEDERLAND. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973).
- Giele, Jacques J., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1976).
- Holst, Henriette Roland, *Kapitaal en Arbeid in Nederland. Deel 1 en 2.* (Nijmegen 1977)
- Meyers, Jan, *Domela, een hemel op aarde* (Amsterdam 1993).
- Mysyrowicz, Ladislag, 'Karl Marx, la Première Internationale et la Statistique', *Le Mouvement social*, 69 (1969), 51-84.
- Nabrink, Gé, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Leiden 1885).
- Stutje, Jan Willem, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012).
- Weiss, Hilde, 'Karl Marx's "Enquête Ouvrière"', in: Tom Bottomore (red.), *Karl Marx* (Oxford 1979) 172-184.

- Welcker, J. M., *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse Arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam 1978).